

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. І. Киян (Кіровоград)

Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях видатного українського історика В. Б. Антоновича, розповідається про найважливіші праці вченого, розглядаються основні риси його схеми історичного процесу на Україні.

Володимир Боніфатійович Антонович відомий як визначний дослідник, що своєю невтомною, наполегливою працею вніс чималий доробок у розвиток вітчизняної історичної науки, археографії, етнографії, археології та історичної географії. З його діяльністю як публіциста і громадського діяча певною мірою пов'язаний цілий етап національно-визвольного руху на Україні в другій половині ХІХ ст.

Постать В. Б. Антоновича як вченого і ще більш значною мірою як громадського діяча досить складна й суперечлива. Але в цілому перед нами постає особистість, чия невтомна, наполеглива праця є ніби взірцем виконання свого професійного та громадського обов'язку. Тут ми бачимо перед собою невтомного шукача історичної істини, дивуємося фантастичній працездатності вченого. Повагу заслуговує та послідовність, з якою він стверджував та протягом всього свого життя відстоював свої погляди, переконання й ідеали.

Біографія історика в літературі, присвяченій його особі, висвітлена далеко не повністю. Чимало в ній пропусків, неточностей, а то й недоречностей. Причиною цього, насамперед, є обмежена кількість вірогідних, документальних даних, що стосуються життя та творчості Антоновича. Автобіографічні спогади історика, написані ним на 63-му році життя, також дуже мало дають необхідного матеріалу, оскільки розповідають лише про дитячі та юнацькі роки, залишаючи поза увагою більш пізній і важливий відрізок його життя та діяльності¹. Важко з абсолютною достовірністю встановити навіть рік народження вченого. Найбільш поширена версія, що Антонович народився 6 січня 1834 р. в містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії, не підтверджується ніякими документальними даними і ґрунтується лише на сімейній реліквії Антоновичів — натільному хресті з гравіруванням, подарованому маленькому Володі в день його хрещення. Але сам цей обряд, як свідчить В. Ляскоронський (один з біографів Антоновича та його учень), беручи за основу спогади членів сім'ї вченого, у даному разі не збігається з днем дійсного народження. В. Ляскоронський стверджує, що В. Б. Антонович народився у 1830 р. в містечку Чорнобилі Київської губернії. «За розповіддю рідних,— пише він,— дитина, з'явившись на світ здалася такою слабою та хворобливою, що батьки її, не сподіваючись, що вона може вижити, і побоюючись, щоб не вмерла без хрещення, поспішили охрестити її. Але оскільки на той час в містечку не було ксьондза, то дитину охрестив уніатський священник. Згодом батьки Антоновича переїхали до містечка Махівка Бердичівського повіту. Переселившись туди і побачивши, що їхній син дещо зміцнів, вони звернулися до місцевого ксьондза з

¹ Див.: Антонович Володимир. Автобіографічні записки // Літерат.-наук. вісник.— К.; Львів.— 1908.— Т. 43.— Кн. VII—IX.

проханням повернути дитину, хрещену за уніатським обрядом, до католицької церкви. Цей акт і було здійснено 6 січня 1834 р.»².

Батьки Антоновича належали до родової, збіднілої та безземельної польської шляхти. Підкреслюючи цю обставину, він не без іронії писав в автобіографії: «Я не належу до класу володарів землі, мої родинні спомини не прив'язані до якого-небудь шматка території, у якому заховалися б спомини локальні або документальні про діяльність таку або іншу моїх антенатів»³.

Мати історика — Моніка Гурська, досить освічена жінка — вже з 22-х років стала служити гувернанткою у багатих шляхетських родинах. Батько — Боніфатій Антонович — також деякий час працював гувернантом, але, на відміну від своєї дружини, що відзначалася енергійними та діловими якостями, був людиною, за словами В. Б. Антоновича, «зовсім пасивною, індиферентною, без будь-якої ініціативи з напрямом до абсолютного спокою, до життя без праці, хоч би й скромного»⁴. Скориставшись з пропозиції свого учня, заможного шляхтича Оттона Абрамовича, Боніфатій Антонович, покинувши сім'ю, поселився в його маєтку в селі Гущинці Вінницького повіту. Перебуваючи «на легкому хлібові», він до останніх днів свого існування вів цілком характерне для тогочасної шляхти паразитичне життя.

Коли В. Антоновичу сповнилося три роки, мати його продала свій дім і поселилася у брата, який мав адвокатську практику в повітовому Махнівському суді. Виховання малолітнього Володимира цілком було віддане його бабусі — Кароліні Гурській, яка залишила в пам'яті Антоновича найприємніші спогади своєю добротою і чуйністю.

З шести років починається для Антоновича домашнє навчання, яке здійснювалося під безпосереднім наглядом матері. Будучи палкою прихильницею шляхетських порядків та польською патріоткою, вона хотіла все це передати й своєму синові. Проте деспотичний характер матері, часті покарання за найменші провини, викликали у малого хлопця лише відразу до тих шляхетських звичаїв, які йому хотіли насильно прищепити.

Провчившись три роки таким чином, Антонович перейшов до гувернанта, який мав підготувати його до вступу в гімназію. У той час він вперше почав вивчати російську мову і невдовзі мав змогу познайомитися з написаним цією мовою підручником по теорії історії Шлецера, знання якого було обов'язковим для всіх, хто вступав навчатися у середні навчальні заклади тогочасної Росії.

За півроку до вступу в гімназію у зв'язку з переїздом гувернанта в інше місце Володимира віддали до Боніфатія Антоновича з тим, що він буде повторювати з ним пройдений курс та поповнюватиме його багаж знань. В маєтку шляхтича Абрамовича, де жив його батько, постійно перебувало багато шляхетської молоді, що захоплювалася козацькою романтичною історією. На її зібраннях досить часто читали козакофільські повісті Михайла Чайковського, заборонені тогочасною цензурою. З них Антонович вперше почув про козацтво, яке йому дуже припало до вподоби.

Влітку 1844 р. Антонович переїхав для дальшого навчання в Одесу. Подорож до місця призначення справила на нього незабутнє враження. Йому випала нагода зблизка придивитися до побуту та звичаїв тих людей, від яких так наполегливо відводило його шляхетське виховання. В Одесі Антоновича влаштували в інтернат для хлопчиків при Рішельєвській гімназії, організатором якого був названий батько Антоновича І. Джидай. Саме він, маючи особливий

² Ляскоронський В. Современная летопись: В. Б. Антонович // Журнал министерства народного просвещения.— 1908.— № 6.— С. 52.

³ Антонович Володимир. Автобіографічні записки.— Кн. VII.— С. 4.

⁴ Там же.— С. 5.

вплив на молодого юнака, пробудив в Антоновича сталий інтерес до навчання.

В пансіонаті, а пізніше і в 2-й одеській гімназії, куди перевели Антоновича, багато уваги приділяли вивченню іноземних мов, і він прекрасно вивчив латинську, французьку та німецьку мови, якими вже у той час володів абсолютно вільно.

Після закінчення одеської гімназії Антонович за наполяганням своєї матері, вступив у 1850 р. на медичний факультет Київського університету. Проте вже на другому курсі зрозумів, як він сам висловився, що «пішов не на свою дорогу». Але оскільки перехід з медичного факультету в зв'язку з Кримською війною категорично заборонили, то Антонович змушений був «дотягнути медицину до кінця» і потім з метою погашення своїх грошових боргів більше року займатися медичною практикою в містечках Бердичів та Чорнобиль⁵. Поправивши своє матеріальне становище, він (після смерті матері) у 1856 р. вступає повторно до Київського університету на історико-філологічне відділення, яке й закінчує у 1860 р. з кандидатським ступенем.

Ще в період навчання на медичному факультеті Антонович знайомиться з рукописами козацьких літописів, творами А. О. Скальковського з історії козаччини. Незабутнє враження на нього справили з великими зусиллями добутий «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Знайомство з цією літературою надзвичайно сильно вплинуло на життєву орієнтацію Володимира Боніфатійовича. «Притуляючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії,— писав Антонович,— я одкрив сам собою українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое була не зайва вигадка»⁶.

В університеті свої переконання Антонович став передавати товаришам, вихідцям, як й він сам, з середовища польської шляхти. Поступово його авторитет серед студентської молоді невпинно зростає, він став визнаним її лідером.

Наприкінці 50-х років в студентській корпорації, що об'єднувала переважно польську молодь, під безпосереднім впливом Антоновича з'явилась думка, що «дивно жити у краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності»⁷. Для подолання цієї прогалини шляхом вивчення історії, побуту населення Антонович разом з своїми товаришами протягом літніх канікул постійно подорожував по Україні. Пішки були обійдені: Волинь, Поділля, Київщина, Холмщина, більша частина Катеринославщини і Херсонщини. Головне враження від цих мандрівок, за визначенням Антоновича полягало у тому, що народ «став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є»⁸.

У той же час, на початку 60-х років, стався гучний за своїм резонансом у тогочасному суспільстві розрив В. Б. Антоновича з польськими колами. Він безповоротно разом з своїми однодумцями приєднався до Української громади, яка тоді нелегально існувала в Києві.

З точки зору шляхетської аристократії такий крок був зрадою щодо неї. Проявом ненависті шляхти до Володимира Боніфатійовича став виклик його на так званий «шляхетський суд честі». Однак, з'явившись на зібрання шляхти Бердичівського повіту, до якої він належав, Антонович глибоко логічним доведенням спростував всі обвинувачення проти себе й своїх товаришів⁹. Тоді за роботу взялися єзуїти. Посипалися доноси. Разом з іншими хлопоманами (гуртківцями, що входили до Української громади) Антоновича звинуватили у пропа-

⁵ Антонович В. Б. Додаток до мемуарів.— Твори.— Т. 1.— К., 1932.— С. 63.

⁶ Антонович В. Автобіографічні записки.— Кн. IX.— С. 395.

⁷ Там же.— С. 406.

⁸ Там же.— С. 407.

⁹ Див.: Міяковський В. Матеріали з громадського і літературного життя України // Там же.— 1924.— Кн. 1—2.— С. 154.

ганді атеїзму, антипатріотизмі й навіть у створенні «організації комуністів для проведення загального повстання українського селянства»¹⁰. Ці наклепи викликали занепокоєння урядових кіл. За наказом Київського генерал-губернатора була створена спеціальна урядова комісія для розгляду діяльності хлопоманів, яка мала далекосяжні плани роз'єднання польських демократичних сил на Україні. 27 лютого 1861 р. В. Б. Антоновича викликали на її засідання для з'ясування справи¹¹. Цьому передував обшук, проведений у сільському будинку, де жила його сестра. Однак, крім вилучення портрета Ш. Конарського в ланцюгах і фотографії студентів в українських костюмах, він практично нічого не дав¹². Не маючи фактичних доказів антиурядової діяльності гуртківців, слідча комісія не змогла вжити щодо хлопоманів ніяких відчутних санкцій, обмежившись встановленням таємного нагляду за Антоновичем. Причому, у перші п'ять років цей нагляд здійснювався досить ретельно. В своїх спогадах він говорить про 12 політичних справ, за які його викликали до жандармерії для дачі свідчень.

Цілком ймовірно, що нескінченні вистежування доноси, подіяли на Володимира Боніфатійовича, у тому плані, що в нього ще змолоду виробилася велика обережність та конспіративність.

Розірвавши з польським оточенням, Антонович став шукати контакт з діячами української культури. З цією метою він виїздить до Петербурга, щоб налагодити зв'язки з редакцією журналу «Основа». Саме на його сторінках Володимир Боніфатійович вперше публікує дві свої статті. Обидві вони мали полемічний характер і свідчили про неабиякий хист молодого кореспондента. Особливий резонанс в середовищі української та польської громадськості викликала «Моя сповідь», що була написана ним у відповідь на зловмисні випадки польського літератора Падалиці (Зенона Фіша). Пояснюючи причини свого розриву з шляхтою, Антонович, зокрема, писав: «...Скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич,— із уст якого я чув не одну трагічну розповідь про своє життя..., який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій»¹³. «Сповідь» закінчувалася такими, що йшли від душі, пророчими словами: «Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу,— оскільки я все готовий розділити з ними»¹⁴.

Важко сказати, як би склалася доля В. Б. Антоновича, як науковця, коли б йому не пощастило зустрітися з М. І. Іванишевим. Один з активних учасників Київської археографічної комісії, засновник Центрального історичного архіву, професор права, автор багатьох цінних публікацій з історії правових відносин на Україні в період перебування її у складі Речі Посполитої Іванишев у той час займався підготовкою перших книг багатотомного «Архива Юго-Западной России». Ця його діяльність супроводжувалася інтенсивним пошуком молодих дослідників, які змогли б до кінця реалізувати розроблений ним план видання. Прекрасно підготовлений, працьовитий В. Б. Антонович цілком підходив для цього. За рекомендацією Іванишева його прийняли у 1863 р. на службу в Київську археографічну комісію. Після переходу Іванишева на іншу роботу саме Антонович замінив

¹⁰ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 8. (Далі ЦДІА УРСР).

¹¹ Докладніше див.: Міяковський В. В. Б. Антонович перед слідчою комісією // Червоний шлях.— 1923.— № 3.— С. 234—244.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 810, спр. 132, ч. 2, арк. 233.

¹³ Антонович В. Моя исповедь // Основа.— 1862.— Янв.— С. 95.

¹⁴ Там же.— С. 96.

його на посаді головного редактора комісії, почавши займатися науковими студіями.

Значний вплив на дальший життєвий шлях В. Б. Антоновича, на його остаточне рішення присвятити себе вивченню історії України відіграло також знайомство з М. О. Максимовичем — талановитим і невтомним дослідником, шукачем, за його власним висловом, «цегли для побудови південно-руської історії».

Праця в Археографічній комісії цілком захопила Володимира Боніфатійовича. Протягом перших восьми років (1863—1870) лише їй одній присвячував він свою працю і талант. То були роки, коли вчений фактично уособлював головну творчу силу цієї організації, випускаючи рік у рік з методичною пунктуальністю свої фундаментальні праці. «Якщо справедлива думка, — писав відомий український історик, співробітник Археографічної комісії О. І. Левицький, — що Іванишев був душею комісії та головним її працівником в перше десятиріччя її існування, то в наступні потім часи та ж характеристика повністю придатна до його наступника на посаді головного редактора і продовжувача вчених праць його, Антоновича»¹⁵.

Результат праці вченого у Київській археографічній комісії вражає своїм обсягом. За його редакцією вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России», з них — 9 томів, матеріали для яких були зібрані та оброблені ним особисто. Загальний обсяг тільки документальних актів, опублікованих Антоновичем, перевищує 400 друкованих аркушів. Всі ці видання супроводжувалися просторими пояснювальними статтями, що свідчили про досить високий для свого часу археографічний рівень публікацій. Щоправда, перехід ученого у 1870 р. у Київський університет для викладання історії дещо зменшив його участь у роботі Комісії, однак не припинив її остаточно. І лише в кінці 80-х років під впливом захоплення археологією, ця участь стала ще меншою хоча й не зникла зовсім.

Наукова діяльність Антоновича у той період не була обмежена лише заняттями в Археографічній комісії. У 1870 р. за дисертацію «Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра» він отримує ступінь магістра наук, а в 1878 р. захищає докторську дисертацію «Нарис історії Великого князівства Литовського». Як свідчать записи вченого, друга праця повинна була стати початком реалізації його наміру — дати повний курс історії Литовської держави: від найдавніших часів до Люблінської унії¹⁶. Проте виконати цей задум В. Б. Антоновичу до кінця не вдалося. Дослідження про Литву доведене ним лише до смерті Ольгерда, залишившись єдиною його історичною працею, що виходить за межі української історії. Варто констатувати, що обидві дисертації історика відзначалися багатою джерельною базою та новизною вибраної тематики і тому, не дивно, що вони привернули до себе значну увагу й отримали цілий ряд позитивних відгуків визнаних фахівців, які відмітили не лише значну наукову вартість цих праць, але й талант їх автора як дослідника¹⁷⁻¹⁸.

У 80-х роках діапазон наукової діяльності В. Б. Антоновича розширюється далі. Він активно працює у товаристві Нестора-літописця, очолює його у 1881—1887 рр., а з появою у 1882 р. історичного журналу «Киевская Старина», в організації якого вчений брав безпосередню участь, почався найбільш активний період його популяриза-

¹⁵ Левицький О. І. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843—1895 гг.: Историческая записка о ее деятельности.— Киев, 1893.— С. 111.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР. В Р., ф. 1, спр. 8105, арк. 1.

¹⁷⁻¹⁸ Див.: Иконников В. С. Рецензия на «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» В. Б. Антоновича // Университетские известия.— Киев, 1870.— № 16.— С. 5—8; Костомаров Н. И. Рецензия на работу В. Б. Антоновича «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XIV века // Исторический вестник.— 1880.— Т. 2.— С. 168—186.

торсько-наукової праці. Численні статті, замітки, рецензії, публікації документального характеру за підписом історика зустрічаються практично в кожному номері цього видання в перше десятиріччя його існування.

Останні роки життя Антоновича пройшли в суто науковій роботі. Він працює у Ватиканському архіві, де знаходить чимало документів, що стосуються історії України, розпочинає роботу по збору матеріалу для грандіозного за своїм масштабом історико-географічного словника України, продовжує посилено займатися археологічними дослідженнями. До останніх днів зберіг він і свої переконання, не поступившись і в старості жодним із своїх молодечих принципів.

Сфера наукових інтересів Антоновича вражає своєю різноманітністю. Вона охоплює власне історію, археографію, етнографію, археологію та історичну географію. При цьому вчений не йшов уторованими стежками, а вніс у кожную з перелічених тут наук нові, свіжі ідеї.

Як дослідник історичного минулого Антонович найбільшу увагу приділив історії українського козацтва, гайдамацькому руху, соціальним та церковно-політичним відносинам, історії Литовської держави. Впадає в око, що напрям подальших наукових пошуків Антоновича досить чітко визначився вже в першому його виданні історичного характеру — «Актах о казаках», більшість яких була почерпнута ним з Київського центрального архіву й опублікована в «Архиве Юго-Западной России» з об'ємистою вступною монографією¹⁹. В цьому дослідженні Антонович виступив як представник документального напрямку в розробці історії України. Необхідність такого підходу диктувалася насамперед двома важливими обставинами — взагалі недостатньою кількістю будь-яких друкованих джерел з історії українського народу та досить змуєрідним становищем, у якому перебували в той час її дослідники, змушені виявляти надзвичайну обережність у своїх висновках, строго документалізуючи кожний з них. Перша наукова праця Антоновича мала й ряд істотних неточностей, на які йому слушно вказав ще М. О. Максимович²⁰ і з якими історик цілком погодився. Та попри все це вона являє собою квінтесенцію розуміння вченим підходів до аналізу подій і явищ доби феодалізму й свідчить, у якому напрямі склався на той час світогляд В. Б. Антоновича як історика²¹.

Викладені в «Актах о казаках» погляди на історію українського народу вчений розвинув у ряді своїх наступних досліджень. Серед них варто виділити такі фундаментальні праці, як «Акты о гайдамаках» (Архив Юго-Западной России.— Ч. III.— Т. 3.— К., 1876); «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (там же.— Ч. IV.— Т. 1.— К., 1867); «Акты о городах. 1432—1798» (там же.— Ч. V.— Т. 1.— К., 1869); «Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII стол.» (там же.— Т. 2.— К., 1870); «Акты об уни и состоянии православной церкви с пол. XVII ст.» (там же.— Т. 4.— К., 1871); «Акты, относящиеся к истории заселения Юго-Западного края» (там же.— Ч. IV.— Т. 1), та ряд інших. Вже з одного переліку тем, обраних Антоновичем для дослідження, можна виразно помітити, що історик ніби ігнорує життя й діяльність окремих осіб та суто політичні проблеми. Натомість його увагу привертають масові суспільні явища. Такий підхід був зумовлений, на наш погляд, рядом суб'єктивних причин. Насамперед варто зауважити, що в той час, коли писалися ці праці, наукова діяльність Антоновича була в основному

¹⁹ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. 1500—1648 гг. // Архив Юго-Западной России.— Часть III.— Т. 1.— Киев, 1863.— С. 1—120.

²⁰ Максимович М. А. О днепровских казаках // Собрание сочинений в 3 тт.— Т. 1.— Киев, 1876.— С. 277—316.

²¹ Див.: Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна.— 1928.— Кн. 5.— С. 9—12.

пов'язана з Київською археографічною комісією, і він змушений був поєднувати свої творчі інтереси з її програмою. Окрім того, у другій половині XIX ст. в історичній науці під впливом позитивістського напрямку в філософії виникла тенденція до більш активної розробки проблем соціальної історії, й Антонович, потрапивши під її вплив, усю свою увагу зосередив на збиранні та обробці актового матеріалу, що, як ніякий інший, сприяв розв'язанню цієї проблеми стосовно історії України.

Безперечно, широке залучення для висвітлення подій з історії України актового матеріалу позначилося на стилі праць Антоновича, що, як правило, відзначаються лаконізмом, чіткістю й послідовністю, навіть певною сухістю, без особливих претензій на художність викладу. Як слушно помітив один з дослідників творчості Антоновича, в його працях «інтерпретація поодиноких джерельних відомостей та комбінування фактів прихована від погляду читача, він, як правило, виступає лише з репродукцією явища чи події. Звідси його постійне прагнення звести зміст до найпростішої форми»²². Іншими словами, аналітична частина дослідження в Антоновича переважно закрита, натомість синтетичний бік висувається на перший план, кладеться в його основу. Не водячи читача по всіх лабіринтах дослідницької думки, а розкриваючи перед ним уже готовий результат, він видає його за щось цілком об'єктивне, хоч висновки ці не раз і не два збудовано на чисто суб'єктивних поглядах. Подібний підхід, наприклад, знайшов своє цілковите втілення в преамбулі до однієї з найпопулярніших праць історика — «Бесіди про часи козацькі на Україні».

Ведучи мову про академічні видання, підготовлені Антоновичем, не варто забувати й про те, що на початку 80-х років він виступив і як популяризатор української історії. Поштовхом до цього послужила можливість зняти репродукції з історичних портретів, що знаходилися в колекції відомого збирача реліквій української старовини В. В. Тарновського, та дати до них пояснення. Так з'явилася одна з кращих популяризаторських праць у дореволюційній українській історіографії «Исторические деятели Юго-Западной Руси в биографиях и портретах» (К., 1885) *. Вона містить десять біографічних нарисів, з яких дев'ять належали перу Антоновича. Історичний портрет Б. Хмельницького написав для цієї книжки О. І. Левицький. Тому посилання деяких дослідників на висловлену в ній оцінку діяльності козацького вождя як на думку самого Антоновича не мають ніяких підстав²³. Варто також зазначити, що більшість з цих історичних життєписів по суті являють собою біографічні хроніки, і лише портрети Сагайдачного, Виговського та Ю. Хмельницького виходять за ці рамки, даючи читачеві уявлення й про епоху, в якій вони діяли. Дещо пізніше з такою ж популяризаторською метою Антонович розпочинає видавати найбільш цінні з погляду вивчення історії України мемуарні матеріали. Так з'явилися «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» в двох випусках. Перший з них охоплює XVI ст., другий — першу половину XVII. Головна їх мета, за задумом Антоновича, — «дати підручник мало приступних джерел для практичного ужитку та першого введення у джерельне дослідження української історії»²⁴.

Такий же науково-популяризаторський аспект притаманний і публікаціям ученого в журналі «Киевская Старина». Більшість з них

²² То м а ш і в с ь к и й С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник.— 1906.— Т. 33.— Кн. 1—3.— С. 471.

* Цю працю у № 9 за 1990 р. розпочав друкувати «Український історичний журнал». Публікація її буде закінчена в 1991 р.

²³ Див.: Добровольський Леонід. В. Б. Антонович у працях про Київщину та Київ // Записки історико-філологічного відділення ВУАН.— К., 1927.— Кн. XX.— С. XXVII.

²⁴ ЦНБ АН УРСР. В. Р. Источники для истории Юго-Западной Руси. Записки проф. В. Б. Антоновича, арк. 2.

стала результатом його копіткої пошукової роботи в архівах Києва, Варшави, Львова, Ватикану²⁵. На сторінках цього видання Антонович вмістив і цілий ряд рецензій на тогочасну історичну літературу. Дотепно, з почуттям гумору написано, наприклад, відгук ученого на відомий твір польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем»²⁶. У ньому Антонович показує абсолютну безпідставність погляду на Польшу XVII ст. як взірць цивілізації й на Україну — як край дикості. Подібні штрихи роману, на думку вченого, ґрунтуються не на фактах, а на довільних характеристиках і суб'єктивних розумуваннях самого автора повісті. Історик блискуче, на конкретних прикладах доводить, що Сенкевич не завдав собі клопоту пізнати ближче життя українського суспільства XVII ст., тому його повість сповнена фальшу та нісенітниць. Без зайвого пафосу можна сказати, що рецензія Антоновича на «Вогнем і мечем» є одним з кращих зразків української критичної думки в галузі історичного літературознавства.

Найбільшою заслугою Антоновича як етнографа є видання ним спільно з М. П. Драгомановим двох томів «Історичних пісень»²⁷. Видавці зібрали тут значну кількість шедеврів народної творчості, причому з багатьма варіантами, давши до кожного з них короткі, але змістовні пояснення. Двотомник відкриває прекрасна вступна стаття, що, по суті, являє собою загальний огляд історичної поезії українського народу. Про те, як розділилися функції видавців, розповів у листі до О. Огоновського М. П. Драгоманов. «Спершу, ще в 1869—1870 роках,— писав він,— я й Антонович поділились збірками печатного і рукописного матеріалу. Замітки робились так: Антонович мусів вибирати для них матеріали з крайової історії, я з європейської і робити порівняння. Ми сходилися і обговорювали вкупі замітки, при чому писав текст їх по більшій часті я, в присутності Антоновича і при постійній його раді, а де треба було, то й під його диктовку. Передне слово написано було мною по раді з Антоновичем»²⁸.

Як видатний учений Антонович справив величезний вплив на визначення шляхів дальших наукових досліджень цілого ряду українських істориків. Більшість із них ще студентами Київського університету за його пропозицією та при постійній допомозі писали праці з малорозроблених питань, що стосувалися не тільки історії України, а й історії Литви, Білорусії, Росії. Так сформувалася знаменита «київська школа» В. Б. Антоновича. Серед її представників варто виділити такі широко відомі не тільки в українській історіографії імена, як от: М. С. Грушевський, В. В. Ляскоронський, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Ю. Данилович, О. С. Грушевський, П. В. Голубовський, І. А. Лінниченко, М. Ф. Біляшівський та ряд інших. Заслуги учнів Антоновича в розробці насамперед проблем історії України очевидні (певною мірою про це свідчить навіть величезна кількість виданих ними наукових праць) і не потребують зайвих коментарів. Варто, однак, відзначити, що «київська школа» В. Б. Антоновича немовби заново відкрила історію українського народу, яка була повністю зігнорована централістською системою С. М. Соловйова та його великодержавних послідовників.

²⁵ Див. такі публікації Антоновича: Записки Станислава Освецима (1643 — 1651 гг.) // Киев. Старина.— 1882.— № 8; Записки Карла Хоецкого, 1768—1770 гг. // Там же.— № 11; Записки киевского мещанина Ботка Балыки о московской осаде 1612 г. // Там же.— 1882.— № 12; Уманский сотник И. Гонга // Там же.— 1882.— № 11; Неизвестный доселе гетман и его приказ // Там же.— 1883.— № 5; Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы // Там же.— 1885.— № 7.; К биографии Петра Конашевича Сагайдачного // Там же.— 1889.— № 8.

²⁶ Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме // Киев. Старина.— 1885.— № 5.— С. 44—78.

²⁷ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова.— Т. I.— Киев, 1874; Т. II.— Киев, 1875.

²⁸ Цит. за: Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки.— С. 169—170.

Світогляд Антоновича як історика остаточно сформувався на рубежі 60-х років. Причому, на відміну від своїх сучасників — М. О. Максимовича, П. О. Куліша, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, чия наукова діяльність зазнала безпосереднього впливу російської культури, Антонович прийшов до української історичної науки, будучи вихованим насамперед на культурі польської та французької. І це досить виразно позначилося на його творчості. Саме тому, далеко не випадково, вже його сучасник — М. П. Драгоманов, а дещо пізніше й М. С. Грушевський неодноразово називали Антоновича «першим європейцем української історії», підкреслюючи цим пріоритетну орієнтацію вченого на західноєвропейську наукову думку. Певною мірою це твердження має сенс, особливо якщо провести паралелі між кращими її здобутками на середину XIX ст. та підходом Антоновича до розробки проблем історії України. Постійне студювання класиків світової історії О. Тьєррі, Ф. Гізо, І. Тена, А. Токвіля, Л. Блана, Г. Бокля і особливо Л. Ранке, чия концепція «історичного об'єктивізму» разом з «дипломатично-архівним» методом історичного дослідження досить імпонувала Антоновичу, не могло пройти безслідно й наклало свій відбиток на зміст його наукових праць. Причому в галузі методики історичного дослідження вчений не тільки сприймав головні положення західноєвропейської історіографії, а й критично переосмислював їх. «Говорячи про важливість об'єктивізму в історії,— писав Антонович з приводу концепції Л. Ранке,— то я чітко відрізняю безпристрасність від безстрастності. Вимагати від історика безбарвності, відсутності особистих переконань, індиферентизму по відношенню до своєї народності, означало б принизити науку і разом з тим, вимагати негідного і неможливого»²⁹.

Із своїх безпосередніх попередників на ниві української історіографії вчений шанував лише М. О. Максимовича та М. І. Костомарова. Причому, якщо творчість першого з них він оцінював однозначно позитивно³⁰, то в характеристиці наукового доробку другого — очевидна певна роздвоєність. В одному випадку Антонович називає Костомарова «істинним талантом», бачить його серед перших, хто приступив до наукової розробки історії України, яка до нього знаходилася в «хаотичному стані й була закрита масою вигадок і фантастичних гіпотез»³¹. В іншому — зараховує цього вченого до розряду російських «державників», зауважує, що в його творах занадто багато «сирого матеріалу» і не підтверджених фактами авторських розумувань³². Цілком ймовірно, що Антонович не поділяв захоплення Костомарова методами «співпереживання» і художнього осягнення минулого.

Володіючи неабиякими аналітичними здібностями, Антонович прагнув до виділення головних напрямів у розвитку українського суспільства, до створення «філософської», тобто узагальнюючої, генералізуючої історії України.

Виходячи з апіорних положень своєї історіософської системи, Антонович будь-які історичні зрушення без особливих застережень кваліфікує як вияв духу того чи іншого народу. Наприклад, феодалізм він вважає соціальною категорією, притаманною виключно германським народам, і в своїй праці з історії Литовської держави трактує це поняття як цілком запозичене литовцями, під впливом крайньої обо-

²⁹ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 7895. Вступна лекція в Київському університеті 60-х років, арк. 7 зв.

³⁰ Речь Антоновича на юбилее М. А. Максимовича // Юбилей М. А. Максимовича.— Киев, 1871.— С. 46.

³¹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров, как историк // Киев. Старина.— 1885.— Т. XII.— Май.— С. XXXI.

³² Антонович і Костомаров: 3 споминів А. В. Верзилова // Україна.— 1928.— Кв. 6.— С. 82.

ронної необхідності (агресія Тевтонського ордену), явище³³. В той же час общину він, слідом за польською історичною школою Лелевеля і російськими слов'янофілами, розглядав як одну з провідних ідей слов'янських народів³⁴. Для підтвердження головних догматів своєї філософії історії вченому потрібно було насамперед довести, що й український народ мав певні, тільки йому притаманні, провідні ідеї. Але без узагальнень у галузі зовсім не розробленої тоді соціальної психології та визначення таких домінуючих понять, як нація, національний характер, національна ідея тощо, позитивно розв'язати це питання було практично неможливо. І В. Б. Антонович береться за цю справу. Принаймні у своєму лекційному курсі з питань українознавства, читаному нелегально на початку 80-х років (фрагменти його без відома історика були надруковані одним із слухачів — О. Кониським — у галицькій «Правді» під псевдонімом Низенко)³⁵, а також у статті «Об украинофилах и украинфильстве», написаної в той же період з приводу українофобських випадів «Вестника Юго-Западной России»³⁶, історик робить перші кроки в цьому напрямі. Рационаліст і природник за своєю першою фаховою освітою, учень знаменитого французького антрополога Топінара (під час однієї із закордонних подорожей Антонович тривалий час працював у його паризькій лабораторії)³⁷, він і у визначенні поняття «національність» практично все зводить до елементів лише антропологічного та психологічного характеру. «Національністю,— пише історик,— ми називаємо сукупність антропологічних, етнографічних і духовних признаков, якими одна група людей відрізняється від інших»³⁸. На основі даного твердження Антонович і будує свої дещо суб'єктивні, не підтверджені фактичними даними міркування з приводу «докорінної відмінності» українського народу від російського і польського, насамперед в етнопсихологічному відношенні³⁹.

Однак навряд чи доцільно розцінювати суб'єктивне прагнення Антоновича до виділення українців з-поміж інших слов'янських народів за прояв його відвертого націоналізму. Такого роду екскурси в історичне минуле на засадах антропології та психології привели вченого до думки, що під кутом зору цих наук і сам український народ не може розглядатися як однорідне явище. І серед українців він виділяє три типи, кожний з яких істотно відрізняється один від одного (знову ж таки на засадах антропологічного, етнографічного і духовного порядку). «Народність наша,— пише історик,— складається з трьох явно виражених типів: південно-західний — галицький, північний та український»⁴⁰. Детально проаналізувавши географію розміщення кожного з них, Антонович дійшов висновку, що «галицький тип відрізняється здатністю до найширшої ініціативи, прагненням до зближення з західними культурними народами, стійкістю в збереженні своїх національних особливостей»⁴¹. Значно менше позитивних рис знаходить він в українському типі, який особливо виділяється з-по-

³³ Див.: Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда.— Монографии.— Т. 1.— Киев, 1885.— С. 43.

³⁴ Див.: Антонович В. Акты о казаках // Архив Юго-Западной России.— 1863.— Ч. III.— Т. 1.— С. III—IV.

³⁵ Три національні типи народні // Правда.— Львів.— 1888.— Річн. XIX.— В. III.— С. 157—169.

³⁶ Україна.— 1929.— № 6.— С. 50—86.

³⁷ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 11049. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби капіталістичної. Рукопис, арк. 247.

³⁸ Записки Володимира Антоновича в справі обмежень української мови // Записки наукового товариства в Києві.— 1908.— Т. III.— С. 37.

³⁹ Докладніше див.: Мельник Л. Г. Торжество історичної правди.— К., 1987.— С. 41.

⁴⁰ ЦНБ АН УРСР. В. Р. ф. 1, спр. 8089. Антонович В. Б. Вводная лекция в курс истории, арк. 5.

⁴¹ Там же, арк. 5 зв.

між інших палкістю, гарячістю, завзяттям, у якого ініціатива нерідко переує думці. «Перш ніж обдумати вчинок і розмірити його із своїми силами, — пише історик, — цей тип розпочинає діяти»⁴². Однак найбільше не пощастило в дефініціях Антоновича третьому, північному типові українського народу, котрий, на думку історика, характеризується політичною індиферентністю, абсолютною відсутністю ініціативи⁴³.

Розвиваючи тезу про політичну байдужість, начебто властиву більшості українців, Антонович робить ще один необгрунтований висновок, стверджуючи, що цей народ може бути зачислений до надуманої ним категорії «недержавних націй». «Народність ця, — пише він, — абсолютною позбавлена державного інстинкту; вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої, навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість (в пол. XVII ст.)»⁴⁴. На думку Антоновича, творити державне життя український народ виявився нездатним тому, що вся його енергія пішла на відстоювання свого внутрішнього, не політично-державного, а соціального, громадського устрою. Ось чому, наголошує він, прояв «українського духу», провідних ідей потрібно шукати саме тут.

На основі ретроспективного аналізу суспільного життя українського народу Антонович доходить висновку, що його провідною ідеєю є «принцип вічовий, принцип широкого демократизму і узнання рівного права політичного задля кожної одиноти суспільства»⁴⁵. Однак втілити в життя свій «одвічний демократизм» українцям ніколи не вдавалося сповна. Причина цього, на думку історика, — в недостатньому запасі культури як народу в цілому, так і його вождів. «Трагічна розв'язка історії України, — пише він, — викликана тим, що народ український не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцного дисциплінування себе, бо ті, що стояли на чолі його та бралися піклуватись над долею народною, мали в собі велими недостатній запас культури»⁴⁶. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив у Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., або, як він її називає, — «Хмельниччині», коли «обставини історичні сприяли найліпше, однак не довелося звести в життя провідну ідею українського народу, бо на те не вистачило культурного розвитку, переконань та витривалості»⁴⁷.

Під кутом зору цих положень Антонович і розглядає весь історичний процес на Україні. Антиноманіст, один з перших вітчизняних істориків, що пов'язував назву «Русь» із слов'янським племенем полян⁴⁸, він, всупереч польським буржуазно-націоналістичним історикам (К. Кубала, О. Яблоновський та ін.), а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії (М. Погодін, А. Соболевський), з передових для свого часу позицій вирішує питання про генетичний зв'язок історичного процесу на Україні в добу пізнього середньовіччя з історією Київської Русі⁴⁹. Саме в цьому контексті доцільно розглянути й уперше запропонований ним для практичного вжитку термін «Україна-Русь». Останній, на думку Антоновича, мав не лише утверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти консолідації україн-

⁴² Там же, арк. 6 зв.

⁴³ Там же, арк. 7 зв.

⁴⁴ Записка Володимира Антоновича в справі обмежень української мови.—С. 37.

⁴⁵ Антонович В. Бесіди про часи козацькі на Україні.—С. 6—7.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.—С. 8.

⁴⁸ Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные проф. П. Я. Армашевским и В. Б. Антоновичем в историческом обществе Нестора летописца в марте 1886 г.—Киев, 1897.—С. 35—38.

⁴⁹ Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киев. Старина.—1882.—Январь.—Т. 1.—С. 1—48.

ського народу, територіально штучно розділеного між Австро-Угорщиною та Росією. Підхоплена в «Руській історичній бібліотечі» О. Барвінським, ця назва надовго закріпилася в українській історіографії.

Періоду історії Київської Русі (IX—XIII ст.) Антонович дав у цілому досить позитивну оцінку, оскільки вважав, що в той час український народ значно еволюціонував по шляху прогресу, особливо в галузі культури та суспільного життя. Запровадження християнства, зауважує історик, стимулювало цей процес, оскільки з ним поширилася й більш передова візантійська культура. Та годі сприймати ті часи як іділію. Виходячи із своєї концепції «боротьби ідей», вчений стверджує, що на тому хронологічному відтинку історії на Русі спостерігалось гостре протистояння «громади» і «дружини», тобто демократичних та централістських тенденцій у сфері суспільно-політичного життя. Цілоком очевидно, що всі симпатії історика — на боці громади, основні засади якої (вічове вирішення справ та рівноправність членів) він вважає за той споконвічний ідеал суспільного життя, «до якого постійно, іноді суто інстинктивно, прагне український народ»⁵⁰.

Вистоявши у боротьбі проти князівсько-дружинного елементу, чому значною мірою сприяла навала татаро-монголів, які розігнали місцеву знать з насиджених місць, громада, за Антоновичем, продовжила своє існування і в період Литовської доби. Вона адаптувалася до нових історичних умов і дістала своє продовження в організаційних основах українського козацтва, церковних братствах, копних судах. Однак на перешкоді руху українського народу до свого споконвічного ідеалу стала Люблінська унія 1569 р. Запровадження після її укладення шляхетського устрою на Україні призвело до руйнування тут громадського ладу⁵¹. Проте викоренити «вольності громад» шляхті так до кінця і не вдалося. З людей, незадоволених чужими, не притаманними українському життю порядками, утворилося запорозьке козацтво. У ньому з новою силою акумулювалася ідея «демократизму». На думку вченого, саме в організаційних основах Запорожжя, які ввібрали в себе кращі риси староруської громади, і полягає причина його популярності серед українського народу. «Запоріжжя, — пише Антонович, — вважалось ідеалом того державного устрою, який бажав завести у себе народ, і через те воно являється ніби керівником народу, дає тон народному життю»⁵².

З часу організаційного оформлення Запорізької Січі починається свого роду новий виток української історії, на якому основним є боротьба двох елементів — аристократичного (шляхта) та вічового (козацтво). Крізь призму їх протистояння Антонович розглядає практично всі козацькі виступи кінця XVI — початку XVII ст. «Перші повстання козаків проти Польщі, — наголошує він, — мають характер станової боротьби за громадські права»⁵³. Вже в той час усі верстви українського населення консолідувались навколо козацтва для змагання проти урядової системи Речі Посполитої за свої національні інтереси.

«Демократична ідея», в схемі Антоновича, з особливою силою виявилася в період «Хмельниччини» та в роки гетьманування І. Виговського. Підписану останнім Гадяцьку угоду 1658 р. вчений вважає однією з найрішучіших спроб втілити в життя основні положення політичної думки на Україні⁵⁴. Чіткого визначення такої важливій для українського народу події, як Переяславська рада, Антонович не дає. Все ж він вважає, що протягом майже двох століть після неї

⁵⁰ ЦНБ АН УРСР. В. Р., ф. 1, спр. 8104. История Малорусского казачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича, арк. 199.

⁵¹ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. — С. XXXII—XXXIV.

⁵² Антонович В. Б. Бесіди про часи козацькі на Україні. — С. 100.

⁵³ Антонович В. Б. Содержание актов о казаках. — С. XVII.

⁵⁴ Антонович В. Б. Бесіди про часи козацькі на Україні. — С. 99.

«ідея демократизму», йдучи врозріз з інтересами Московської держави та провідною ідеєю російського народу (абсолютизм), переживала на Україні стан летаргії. І лише нова українська інтелігенція в особі кирило-мефодіївців викликала її пробудження. Безпосереднім продовженням цього процесу був, на думку Антоновича, громадівський рух 60-х років XIX ст. на Україні.

Для надання, так би мовити, більшої ваги своїм визначенням вчений у запропоновану ним схему історичного процесу включив і тезу про безкласовий характер українського народу. Основним аргументом на її користь стало положення про специфіку історичних умов, у яких протягом багатьох віків жив український народ. Тривале перебування його земель у складі інших держав привело, на думку історика, до денационалізації імущих верств населення і, в кінцевому підсумку, до майже виняткового панування на Україні інонаціональних гнобителів. Це припущення Антоновича, яке, безперечно, дещо віддалене від історичної реальності, стало чи не епіцентром звинувачень його в націоналізмі. При цьому опоненти вченого нерідко випускають з поля зору кілька досить важливих деталей. Насамперед, на відміну від свого сучасника, видатного дослідника історії Лівобережжя О. М. Лазаревського, В. Б. Антонович — історик майже виключно Правобережної України — не мав у своєму розпорядженні достатньої кількості аргументованих матеріалів, які б похитнули його віру в цю тезу. Крім того, сама вона в жодній з праць надзвичайно обережного у висновках Антоновича не розвивається, принаймні теоретично, а тим більш не має характеру безапеляційного твердження і за формою зводиться, по суті, до простої констатації відомих на той час фактів. Зрештою, варто рахуватися й з тією обставиною, що сучасна істориків епоха не могла істотно не вплинути на його погляди в цьому питанні. А реальності суспільно-політичного життя України другої половини XIX ст. свідчать, що провести чітку межу між національно-визвольним рухом та соціально-визвольною боротьбою було дуже й дуже непросто.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що в поглядах В. Б. Антоновича на історію дістали своєрідний вияв буржуазно-ліберальні тенденції в тогочасній історіографії. Незважаючи на послідовний об'єктивний ідеалізм ученого і певні консервативні риси, властиві його теоретичним побудовам, розроблений ним принцип діалектичного розвитку українського історичного процесу відіграв плідну роль у дальшому поступі вітчизняної історичної думки. В особі В. Б. Антоновича українська історична наука знайшла такого потрібного їй у ті часи дослідника, який своєю винятковою працездатністю, поєднаною з природним обдаруванням, дав значний імпульс її рухові вперед, відкрив нові горизонти історичного дослідження. Саме тому творчість цього, безперечно, видатного вченого повинна зайняти належне місце серед кращих здобутків української історіографії, стати об'єктом глибокого аналізу науковців і широко доступною для всіх, хто посправжньому цікавиться історією України.

Одержано 19.01.90.

В статье освещается жизненный и творческий путь выдающегося украинского историка В. Б. Антоновича, рассказывается о наиболее важных работах ученого, рассматриваются основные черты его схемы исторического процесса на Украине.